

1 februari 2014 zaterdag

We zijn heel goed in het niet willen weten

Over: Abram de Swaan: **Compartimenten van vernietiging**. Over genocidale regimes en hun daders. Prometheus Bert Bakker, 320 blz. EUR 24,95

Door: Michiel Krielaars

SAMENVATTING

Interview Genocide

Socioloog Abram de Swaan schreef een boek over twintig massamoorden van de twintigste eeuw. Hoe kon het zover komen? Wat bewoog de daders? Wat betekent 'ervan weten' en 'wegkijken'?

VOLLEDIGE TEKST:

Een brave huisvader, een liefhebbende echtgenoot en tegelijkertijd een kille massamoordenaar; die indruk krijg je uit de deze week opgedoken brieven van SS-leider Heinrich Himmler. Volgens de socioloog Abram de Swaan is die combinatie helemaal niet zo vreemd. Al hoeft je bij hem niet aan te komen met Hannah Arendts theorie van de 'banaliteit van het kwaad', die zij ontwikkelde naar aanleiding van het proces tegen Himmlers medewerker Adolf Eichmann. „Haar analyse van Eichmann als simpele uitvoerder was totaal verkeerd”, zegt De Swaan (72) aan tafel in de Amsterdamse sociëteit Arti et Amicitiae. „Ze had haar hoofd vol van de 'totalitaire mens' en dacht bij dat proces een specimen te ontmoeten. Maar ze heeft niet goed gekeken. Twee jaar later las ze bij de oorlogsmisdadigersprocessen in Frankfurt over een stel arrogante, smerige rotzakken in de beklaagdenbank en was ze diep geschokt. Ze had toen moeten erkennen dat ze fout zat. De 'banaliteit van het kwaad' gaat hoogstens op voor de indirecte medeplichtigen, de machinisten van de treinen naar de kampen en de aannemers die de gaskamers bouwden.”

Over de beweegredenen van de plegers van massamoorden is nog altijd weinig bekend, ook omdat maar relatief weinig beulen zijn berecht en zij geen oprechte getuigenissen hebben afgelegd. Juist daarom schreef De Swaan er een boek over: **Compartimenten van vernietiging**. Over genocidale regimes en hun daders. Hierin onderzoekt hij de massale vernietigingscampagnes van de twintigste eeuw, die aan meer dan honderd miljoen ongewapende burgers het leven kostten. Moordpartijen uitgevoerd door beulen. Georganiseerd in groepen en meestal op bevel van de autoriteiten deden ze hun werk.

Met 'compartimentalisatie' bedoelt De Swaan dat bij een genocide bewust een tweedeling in een samenleving wordt gecreëerd tussen 'wij' en 'zij'. Een bepaalde groep wordt apart gezet, eerst politiek door populistische politici, daarna institutioneel door de staat en vervolgens geografisch, fysiek. „Zo'n tweedeling, vertaald in regels en wetten, loopt parallel met je privéleven en bepaalt met wie je wel of niet omgaat. Ook wordt er een mechanisme in gang gezet van wat je op een gegeven moment weet en niet wilt weten. En precies dat is een belangrijke factor bij het mogelijk maken van genocide.”

Hoe dat mechanisme van niet willen weten precies werkt, is onbekend. Wel heeft De Swaan met Anne Frank een goed voorbeeld bij de hand van hoe het zou kunnen zijn gegaan: „Op 9 oktober 1942 schrijft ze in haar dagboek: 'De Engelse radio spreekt van vergassing; misschien is dat wel de vlugste sterfmethode.' Als je over die woorden nadenkt, besef je dat ze het onvervroren opschrijft, maar het door een doodoener laat volgen. Zo schuift ze het meteen van zich af. Wist ze dat ze vermoord zou worden? Ja! Gaf ze zich er re-

kenschap van? Nee. Ze wil niet tot zich laten doordringen dat ze eraan gaat. Je ziet hier iemand twee dingen tegelijk doen: gewoon opschrijven wat haar te wachten staat en het vervolgens ongedaan maken."

De Swaan, ook geschoold als psychoanalyticus, heeft zich gestoord aan het felle debat tussen historici Bart van den Boom en Evelien Gans over het wel of niet weten van de uitroeiing van de Joden. „Het was een domme discussie, omdat ze deden alsof ze wisten wat 'weten' is. Ze hebben er te weinig rekening mee gehouden dat in een samenleving ook aan iets niet gedacht kan worden. In de psychoanalyse heet dat 'verdringing'. Er bestaat een soort overeenstemming tussen wat maatschappelijk wordt verzwegen en waar persoonlijk niet aan gedacht wordt. Dat speelt een grote rol bij het mogelijk maken van genocide."

Een concreet uitgangspunt had De Swaan niet toen hij aan zijn onderzoek begon. „Die massamoorden vormen een raar gat in het landschap, waarvan je je voorneemt om er met helm en pikhouweel in af te dalen, en het uiteindelijk niet doet", zegt hij. Maar dat uitstellen veranderde toen zijn vroegere promotor, de psycholoog Nico Frijda, hem in 1994 suggereerde om uit te zoeken waarom mensen soms met zo'n enorme emotionele inzet anderen, die ze helemaal niet kennen, zo kunnen haten.

In diezelfde tijd brak in Rwanda de burgeroorlog uit en werden door de Hutu-regering tussen een half en één miljoen Tutsi's en gematigde Hutu's vermoord, met bijlen en kapmessen. „Ik heb toen geprobeerd vast te stellen wat Tutsi's en Hutu's nu eigenlijk zijn. Net als bij Joden bleek dat buitengewoon ingewikkeld. Tutsi's zeggen om ideologische redenen dat ze uiterlijk niet van Hutu's verschillen. Het is in zekere zin waar, want genetisch zijn ze verwant. Maar toch kun je ze ook van elkaar onderscheiden. Waarschijnlijk hebben ze zelf een aantal types in hun hoofd, zoals dat ook voor Joden geldt. Ik denk dat er zo'n tien types Joodse gezichten zijn die je meent te kunnen onderscheiden: Simon Wiesenthal en Anne Frank bijvoorbeeld. Daarnaast kun je ze vaststellen aan de manier waarop ze zich gedragen, praten, bewegen. Maar eigenlijk denken alleen Joden en antisemieten dat ze Joden altijd feilloos kunnen herkennen."

De Swaan realiseerde zich dat „genocide in de twintigste eeuw veel vaker voorkomt dan je denkt". In zijn boek koos hij zo'n twintig voorbeelden. Zoals de moord op meer dan een miljoen Bengalen door (West-) Pakistaanse troepen in de jaren 70. En de oorlog in voormalig Joegoslavië. „Daar vond ook compartimentalisatie plaats en werden onschuldige Kroaten, Serviërs en Bosnische moslims, die jarenlang vreedzaam hadden samengeleefd, apart gezet en vermoord. Het was de derde oorlog in dat gebied in honderd jaar. Ondanks die gemengde huwelijken was er weinig nodig om de boel te laten exploderen."

Volgens De Swaan bestaan er niettemin nog altijd geen vaststaande inzichten over genocide. „Sommige massale vernietigingscampagnes zijn zo irrationeel. Er valt geen enkel voordeel te bedenken dat de daders er als groep van zouden hebben. Eerder waren ze bezig met iets wat 'autodestructieve destructie' heet. Pas als je verder kijkt, zie je dat zoiets vaker voorkomt. De laatste fase van de holocaust heeft het karakter van wat ik in mijn boek de 'triomf van de verliezer' noem. Je hebt in dat geval als dadersgroep een heel eigen visie. Zo van: als we nu alle Joden uitroeien, of alle Tutsi's, of alle Armeniërs of alle klassevijanden, zoals in Cambodja, dan zal de geschiedenis voor eens en altijd ten goede keren. Dat je dan verliest van een buitenlandse vijand of een invasieleger neem je op de koop toe. Zo destructief dachten de nazi's, maar ook de Hutu's. Het klinkt krankzinnig, maar blijkbaar kunnen mensen ertoe verleid worden."

Wat de leiders bezielde, is met moeite te reconstrueren, juist omdat ze zo zelden verantwoording hebben moeten afleggen. Zoiets geldt ook voor Indonesië, waar in 1965-'66 misschien wel een miljoen mensen door Soeharto's leger werden omgebracht. „Diens opvolgers hebben de ware toedracht toegedekt. Alleen onder president Wahid, die kort aan de macht was, gingen de archieven even open. Pas nu zijn er antropologen die in de dorpen onderzoek doen naar wat er echt gebeurde."

Dat in Afrika en Azië gewelddadiger zou zijn vermoord dan in de westerse wereld, ontkent De Swaan: „Na de instorting van nazi-Duitsland hebben spontane menigtes in Europa misschien wel een miljoen Duitssprekenden - ook Joden - gelyncht. Midden- en Oost-Europa en Duitsland hadden een volkomen gedeciviliseerde periode achter de rug, vol vergroving, afstomping, criminalisering en perversering - dat is oorlog. Het ging er vaak even woest aan toe als nu in de Centraal Afrikaanse Republiek."

Wat altijd buiten beeld blijft is dat 90 tot 99 procent van de bevolking niet meedoet, die zie je niet, daar hoor je niets over. Die hebben geen zin in oproer en geweld. „Die blijven thuis, of die mogen niet naar buiten van hun moeder. Een ander gaat wel de straat op, omdat zijn vriend dat ook doet. En van het een komt het

ander, ook al had hij het niet zo bedoeld. En weer een ander stort zich gretig en moordlustig op de weerloze minderheid.

„Zo'n pogrom speelt zich af in een chaotische situatie van enkele dagen, weken of maanden. Dat is iets anders dan wanneer iemand jarenlang voor zijn brood weerloze mensen afmaakt, zoals Eichmann en zijn beroepsmoordenaars. Al maakt in beide gevallen de situatie tot op zekere hoogte de dader. Grote vraag is alleen waarom sommigen in die situatie belanden en anderen niet.”

De voornaamste variabele daarbij is iemands mate van empathie, vermoedt De Swaan. „Je herkent een ander die net zo is als jij en hebt geen zin om diegene om te brengen. Empathie gaat bovendien samen met een gewetensfunctie. Zo valt bij heel veel daders op dat ze zelf menen dat ze nooit een beslissing hebben genomen.” Hij haalt de Leidse literatuurwetenschapper S. Dresden aan, die over SS'ers zei: 'Zij kozen voor goed voor het niet-kiezen'.”